

भारतातील बेरोजगारीची समस्या

प्रा. बाळकृष्ण कारू रामटेके
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
समर्थ महाविद्यालय, लाखनी

प्रस्तावना

आपल्या देशात बेरोजगारीची ज्वलंत समस्या आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध उपाययोजना करण्यात आल्या. परंतु बेरोजगारीची समस्या सरकारला सोडविता आली नाही. पूर्वी देशात बेरोजगारी संबंधीची आकडेवारी ही रोजगार कार्यालयात नोंदविण्यात आलेल्या आकडेवारीवरून दिली जायची. विशेष म्हणजे रोजगार कार्यालये शहरी भागातच असायची. ग्रामीण भागात रोजगार कार्यालये नसल्यामुळे ग्रामीण भागातील बेरोजगारी संबंधीची आकडेवारी उपलब्ध नव्हती. तसेच शहरी भागातील रोजगार कार्यालयात ज्यांनी नोंदणी केली. त्यांचीच माहिती प्राप्त होत असे. अनेक बेरोजगार रोजगार कार्यालयात नोंदणी करीत नव्हते. म्हणून भारतातील पूर्वीची बेरोजगारी संदर्भातील आकडेवारी ही रोजगार, कार्यालयातील माहितीच्या आधारे सांगितली जायची अलीकडे ही रोजगार कार्यालये बंद करण्यात आली आहे.

प्रा. पिंगू यांच्या मते, " जी व्यक्ती प्रचलित मजुरीच्या दरावर काम करण्यास तयार असते परंतु त्या व्यक्तीला काम मिळत नाही त्यावेळी ती व्यक्ती बेरोजगार समजली जाते.

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या (ILO) व्याख्येनुसार, बेरोजगार कामगार म्हणजे असे लोक जे सध्या काम करीत नाहीत. पण त्यांना काम करण्याची इच्छा आहे. जे वेतनाकरीता काम करण्यास सक्षम आहेत, जे सध्या कामासाठी उपलब्ध आहेत आणि जे क्रियाशीलपणे कामाचा शोध घेत आहेत.

डॉ. सक्सेना यांच्या मते, "ज्यावेळी देशात प्रचलित

मजुरीच्या दराने काम करण्यात तयार असलेल्या कार्यक्षम लोकांची संख्या बरीच मोठी असते; परंतु त्यांना काम उपलब्ध नसते त्यावेळी त्या स्थितीला बेरोजगारी असे म्हणतात."

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने 'जागतिक रोजगार आणि सामाजिक दृष्टीकोन प्रवाह 2018' बाबतचा एक अहवाल प्रकाशित केला. भारतात 2017 मध्ये बेरोजगार व्यक्तींची संख्या 18.3 दशलक्ष होती. या अहवालानुसार 2018 मध्ये बेरोजगार व्यक्तींची संख्या 18.6 दशलक्ष आणि 2019 मध्ये ही संख्या 18.9 दशलक्ष पर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे. तसेच या अहवालात असेही नमूद करण्यात आले की, 2017 मध्ये बेरोजगारी आणि सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. जागतिक बँकेचा बेरोजगारी संबंधीचा अहवाल मे 2018 मध्ये प्रसिध्द झाला. प्रस्तुत अहवालात 2 मे 2018 च्या बातमीनुसार भारतात दर महिन्याला 1.3 दशलक्ष तरुणांना नोकरीची आवश्यकता आहे. तर दरवर्षी 8 दशलक्ष (80लाख) रोजगारांची गरज आहे. 2015 मध्ये भारतात रोजगार दर 52% होता. तर त्याचवेळी नेपाळ 81% मालदीव 66%, भुतान 65% आणि बांगला देशात 60% रोजगार दर होता.

भारतातील बेरोजगारीचा दर

वर्षे	बेरोजगारीचा दर
2014	3.41%
2015	3.49%
2016	3.51%
2017	3.52%
2018(फेब्रुवारी)	6.06%

वरील तक्त्याचे अवलोकन केले असता असे निदर्शनास येते की, 2018 मध्ये देशातील बेरोजगारीचा दर खूप जास्त वाढला. आऊटलूकच्या वेबसाईटवर 5 एप्रिल 2018 रोजी दिलेल्या भारताच्या श्रम ब्युरो सांख्यिकीनुसार भारत हा जगातील सर्वात जास्त बेरोजगार असलेला देश आहे. भारतात स्वयंरोजगाराच्या संधी कमी होत आहे. भारत सरकारच्या श्रम आणि रोजगार मंत्रालयाचा 5वा वार्षिक रोजगार - बेरोजगार सर्वे 2015-16 नुसार देशात 1 हजार लोकांमध्ये 50 लोक बेरोजगार तर शहरी भागात 40 आणि ग्रामीण भागात 51 लोक बेरोजगार होते. महाराष्ट्रात 1 हजार लोकांमध्ये 21 तर शहरी भागात 23 आणि ग्रामीण भागात 20 लोक बेरोजगार होते. फेब्रुवारी 2018 मध्ये देशात बेरोजगारीचा दर 6.06 %होता. परंतु त्यावेळी महाराष्ट्रात मात्र हा दर 3.7%होता. आपल्या देशात ग्रामीण भागात अदृश्य स्वरूपातील बेरोजगारी आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील कृषी क्षेत्रात अदृश्य बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात आहे.

कृषीक्षेत्राचे मागासलेपण लोकसंख्या वृद्धी, कुटीर आणि लघू उद्योगांचा न्हास, सिंचनाच्या अपुऱ्या सोयी, औद्योगिकीकरणाची संथ वाढ सदोष शिक्षणपध्दती, सदोष नियोजन, कमी बचत आणि गुंतवणूक, अर्थिक मंदी इ. बेरोजगारीची कारणे आहेत.

जुलै 2011 ते जून 2012 या कालावधीत पार पडलेल्या 68 व्या NSSOच्या सर्वेक्षणांतर्गत जमा केलेली माहिती सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाने प्रसिध्द केली. NSSO ने रोजगारी आणि बेरोजगारीबाबत माहिती जमा करण्यास 27 व्या फेरीपासून सुरुवात केली.

68 व्या सर्वेक्षण फेरीतील काही निरीक्षणे पुढीलप्रमाणे -

1. लोकसंख्येपैकी जवळपास 40% लोक हे श्रमशक्ती गटाशी संबंधित आहेत. यापैकी 41% ग्रामीण

भागातील तर 37%शहरी भागातील आहेत.

2. श्रमशक्ती सहभाग दर (LFPR) पुरुषांसाठी 56% आणि महिलांसाठी 23% टक्के आहे.
3. महिलांमध्ये 2004-05 या वर्षी ग्रामीण आणि शहरी भागातील बेरोजगारीचा दर अनुक्रमे 1.6 आणि 5.7 टक्के होता तर याच क्षेत्रांकरिता 2009-10 वर्षातील बेरोजगारीचा दर अनुक्रमे 1.7 आणि 5.2 टक्के होता.
4. Usual status आधारावर महिलांमधील ग्रामीण भागामध्ये राज्यनिहाय असलेला बेरोजगारीचा दर याप्रमाणे होता. लक्षद्वीप (43-5%), त्रिपुरा(20-3%), नागालँड (15-9%), केरळ (14-2%), अंदमान आणि निकोबार (12-8%), बिहार (8-2%)आणि आसाम (5-7%) इ. महिलांमधील शहरी भागांमध्ये राज्यनिहाय बेरोजगारीचा दर (टक्केवारी) याप्रमाणे नोंदविण्यात आला. त्रिपुरा (56-4), नागालँड (36), लक्षद्वीप (35), उत्तराखंड(20), अंदमान आणि निकोबार बेटे(19-7), जम्मू आणि कश्मीर (19) आणि बिहार (16-5) इ.
5. Usual Status (adjusted) अंतर्गत बेरोजगारीचा दर अखिल भारतीय स्तरावर जवळपास 2.2 टक्के आहे. हा दर ग्रामीण भागात जवळपास 2%टक्के आहे. आणि शहरी भागात जवळपास 3%आहे.
6. 2011-12 यावर्षी अखिल भारतीय स्तरावर बेरोजगारीचा दर (टक्के) राज्यनिहास नोंदविण्यात आला. नागालँड (17-7%), लक्षद्वीप (13-8%), त्रिपुरा (12-8%), केरळ (6-6%), अंदमार आणि निकोबार बेटे(6-5%), चंदीगड (6%), गोवा (4-9%), आसाम (4-6%), दिल्ली(3-8%), बिहार(3-4%), आणि महाराष्ट्र(1-3%)इ.

बेरोजगारी निर्मूलनाचे उपाय

1. रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे -

प्रत्येक जिल्ह्यात बेरोजगार उमेदवारांची नोंदणी तसेच त्यांना स्वयंरोजगाराकरीता मार्गदर्शन करण्यासाठी रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे स्थापन केले आहेत. राज्यात 35 जिल्हा रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे, 6 विद्यापीठ स्तरीय रोजगार व स्वयंरोजगार केंद्रे, अनुसूचित जमातीकरिता 8 प्रशिक्षण व मार्गदर्शन केंद्र आणि शारिरिकदृष्ट्या अपंग व्यक्तीकरिता 1 विशेष केंद्र कार्यरत आहे.

2. रोजगार प्रोत्साहनाकरीता कार्यक्रम -

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम -सुशिक्षित बेरोजगार व्यक्तीस प्रत्यक्ष कामाचे प्रशिक्षण अथवा इतर प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण देणे. शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम %-काम शिकण्याची इच्छा असलेल्या उमेदवारांना प्रशिक्षण देऊन उद्योगास प्रशिक्षित मनुष्यबळ उपलब्ध करून देणे. उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम %-शिक्षण घेतलेल्या बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरित व प्रशिक्षित करणे.

3. रोजगार मेळावे - 2009 - 10 पासून राज्यसरकारने उद्योगांना कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध व्हावे, या उद्देशाने राज्यातील सर्व जिल्ह्यामध्ये रोजगार मेळावे आयोजनास सुरुवात केली. या योजने अंतर्गत उद्योजक व नोकरी उत्सुक उमेदवार यांना एकत्र आणून उद्योजकांना आवश्यक असलेले मनुष्यबळ विनामुल्य उपलब्ध करून देणे व उमेदवारांना नोकरीसाठी मदत केली जाते.

4. कौशल्य विकास - प्रतिदिन वाढत असलेल्या मनुष्यबळास कौशल्याधारित प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या सर्वांगीण कौशल्यामध्ये वाढ करणे, हा या योजनेचे मुख्य उद्दीष्ट होते.

5. मनरेगा - MGNREGA महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यांतर्गत सुरु असलेल्या या योजनेला यामध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि महिलांचा हिस्सा जास्त आहे.

6. आदिवासी युवकांसाठी स्पर्धा परीक्षा प्रशिक्षण व

मार्गदर्शन -प्रशिक्षण केंद्राद्वारे आदिवासी तरुणांना स्पर्धा परीक्षांसाठी मार्गदर्शन करणे व विविध स्पर्धा परीक्षांची तयारी करून घेणे, तसेच त्यांच्यात उपजत क्षमतांचा शोध घेण्यास मदत करण्यात येते.

7. सेवा सोसायटी - रोजगाराभिमुख उमेदवारांचा सहकारी सेवा संस्था स्थापन करून त्यांना आर्थिक मदत मिळवून देणे आणि शासकीय, निमशासकिय तसेच खाजगी क्षेत्राकडील कामे त्यांना मिळवून देऊन, वाढती बेरोजगारी कमी करण्याचा हा एक नावीण्यपूर्ण उपक्रम आहे. सहकारी संस्था अधिनियम 1959 अंतर्गत सेवा सहकारी संस्था स्थापन करण्यासाठी रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रामध्ये नावनोंदणी केलेल्या किमान 11 उमेदवारांची गरज असते.

8. पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम - हा केंद्रपुरस्कृत कार्यक्रम राज्यामध्ये 2008-09 पासून राबविण्यात येत आहे. शहरी भागात होणारे स्थालांतर कमी करण्याकरीता पारंपारिक कारागीर बेरोजगार युवकांच्या स्वयंरोजगार उद्योगांची उभारणी करून रोजगारांचा संधी निर्माण करणे आणि कारागिरांच्या मजुरी मिळविण्याच्या क्षमतेत वाढ करून रोजगारांच्या संधी वाढविणे हा या कार्यक्रमांचा उद्देश होता.

9. स्वर्णजयंती ग्राम/शहरी स्वरोजगार योजना - 1 एप्रिल 1999 रोजी ही योजना सुरु झाली. ग्रामीण युवकांना स्वरांजगार उपलब्ध करून देणारी ही योजना आहे. याशिवाय राज्यशासन केंद्रपुरस्कृत असणारी स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना देखील राज्यात राबवित आहे. ही योजना 75.25 या अनुदान प्रमाणात राबविली जाते. शहरी दारिद्र निर्मूलनाकरीता ही योजना आहे.

10. हुनर से रोजगार तक - ही योजना 2009 मध्ये पर्यटन मंत्रालयाने 18 ते 25 वयोगटातील आणि किमान 8 वी उत्तीर्ण तरुणांसाठी सुरु केली. सेवाक्षेत्रात रोजगार निर्मितीसाठी प्रशिक्षण दिले जाते.

11. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम - राज्यातील मुंबई शहर व मुंबई उपनगर वगळता सर्व जिल्ह्यांमध्ये 33 राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम 'हा महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी अधिनियम या नावाने राबविण्यात येत आहे. ही योजना राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम व महाराष्ट्रतील रोजगार हमी योजना (रोहया) यांची एकत्रित योजना होय. ही योजना कायदेशीर हक्क दृष्टिकोनावर आधारित आहे. या अंतर्गत ज्या कुटूंबातील प्रौढ व्यक्ती अकुशल कामकरण्यास इच्छुक आहे, अशा कुटूंबाला आर्थिक वर्षात किमान 100 दिवस हमीचा रोजगार केंद्राच्या निधीतून आणि 100 पेक्षा जास्त दिवसांवरील मजुरीचा खर्च राज्यसरकार करते. या योजनेत महिलांचा 33 टक्के सहभाग असणे बंधनकारक आहे.

12. कृषी क्षेत्राचा विकास - भारतातील बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय हा शेती आणि कृषी व्यवसायांशी संबंधित आहे. देशातील असंख्य बेरोजगार हे ग्रामीण भागात आहेत. त्यामुळे शेती क्षेत्राचा विकास करणे आवश्यक आहे. कृषी व्यवसायाला विकास करण्याच्या दृष्टिने सुधारित साधनांचा उपयोग करून आधुनिक पध्दतीने शेती करण्याची गरज आहे. त्याचप्रमाणे कृषी क्षेत्रांशी संबंधित उद्योगांचा विकास व्हावा कृषी व्यवसायाचा विकास झाल्यास ग्रामीण लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल तसेच ग्रामिण भागातील लोक रोजगाराकरीता शहरात स्थलांतर करणार नाहीत त्यामुळे शहरी भागातील बेरोजगार लोकांची संख्या वाढणार नाही.

13. बचतीस प्रोत्साहन - देशात विकासाच्या योजना राबविण्यासाठी तसेच मोठ्या उद्योगधंद्याचा विकास करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणात गुंतवणूक करावी लागते. लोकांनी अधिक प्रमाणात बचत केल्यास गुंतवणूक करणे शक्य होईल. परंतु लोकांना बचतीची सवय नाही लोकांना मोठ्या प्रमाणात बचत करण्याकरीता प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

निष्कर्ष

सामाजिक स्तरावर शिक्षण संस्थांनी रोजगाराभिमुख शैक्षणिक प्रकल्प, अभ्यासक्रम राबवावेत यासाठी शैक्षणिक संस्थांना प्रोत्साहन व अनुदान दिले जात आहेत. स्थानिक उद्योग, कारखाने, कंपनी यांच्या सोबत सहयोग अथवा करार करून शैक्षणिक संस्थांनी उद्योजकताप्रधान अभ्यासक्रम राबवावेत अशाही योजना राबविल्या जात आहे. बेरोजगारी समस्येचे निर्मूलन होण्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रण हा एक घटक महत्वाचा आहे. तसेच वैयक्तिक पातळीवर विशेष प्राशिक्षण प्राप्त करणे, व्यवसायभिमुख कौशल्य प्राप्त करणे, सदैव नवीन काम करण्यास तयार असणे अशी उत्साही मनोवृत्ती, सकारात्मक मनोवृत्ती जोपासणे आवश्यक आहे. देशातील सर्व राजकीय पक्षांच्या नेत्यांनी एकत्रित येऊन बेरोजगारांच्या संदर्भात एक राष्ट्रीय धोरण ठरवावेराष्ट्रीय धोरणाची अंमलबजावणी शासनाने करावी. बेरोजगारीच्या राष्ट्रीय धोरणास सर्व राजकीय पक्ष आणि सामाजिक संघटनांनी पाठिंबा द्यावा. हे उपाय फक्त कागदोपत्री न राहता या उपायांची योग्य अंमलबजावणी करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. बेरोजगारीचे निर्मूलन झाल्यास देशात दारिद्र्याची समस्या राहणार नाही. त्यामुळे देशाचा सामाजिक, आर्थिक, आणि शैक्षणिक विकास योग्यप्रकारे करणे सहज शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. *आगलाने प्रदिप, आगलावे सरोज - भारतीय समाज संरचनात्मक प्रश्न आणि समाजिक समस्या श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर जुलै 2018*
2. *पांडे दया - भारतीय समाज संरचनात्मक समस्या विश्व पाब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपुर ऑगस्ट 2018*
3. *जाधव तुकाराम, शिरापूरकर महेश पानवी हक्क युनिक अॅकॅडमी पाब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे, जून 2019*